1. Novoborský
šachový klub

Novoborská šachová akademie
Sloupská 135, 473 01 Nový Bor
http://www.nss.cz
e-mail: v.novotny@novoborsky-sk.cz
tel: +420 739 206 880

Lekce 2 - Dáma a věž, mat a pat

2.1 Kontrola domácího úkolu, krátké opakování šachové notace.

2.2 Dáma

Dáma je daleko nejsilnější figurou na šachovnici. Pohybuje se všemi směry podobně jako král, délka jejího kroku v daném směru však není nijak omezena. Tedy omezena je pouze okrajem šachovnice. Její působnost si nejlépe ukážeme na třech následujících diagramech. Možné tahy dámy, tedy její působnost, na nich znázorňují černí pěšci.

Red.poznámka: Pěšci jsou použiti z tiskových důvodů, v praxi si trenér vybere vlastní vhodnou metodu pro podobná znázornění, je to velmi užitečné.

Na diagramu 1 stojí dáma na poli a1. Její dosah je jednoduchý a zřejmý - celá řada, na které dáma stojí, celý sloupec, na kterém dáma stojí, a všechny diagonály, na který dáma stojí. Pro figury, které mají podobnou působnost, používáme termím "liniové figury", působí po celých liniích. Rohovým polem šachovnice prochází jen jediná diagonála. Na diagramu 2 stojí dáma na poli e4, prosté znázornění jejích možností nám ukazuje výraznou změnu v její působnosti. Řada a sloupec, na kterém dáma stojí, jsou opět pod její úplnou kontrolou. Polem e4 však prochází více diagonál než polem a1 (přesněji řečeno právě 2 diagonály, jako každým polem šachovnice vyjma polí rohových). Spočítáme si pole, která na jednotlivých diagramech dáma kontroluje. Z pole a1 kontroluje 7 polí řady 1, 7 polí sloupce a, a 7 polí diagonály a1-h8, tedy dohromady 21 polí. Z pole e4 kontroluje dáma 7 polí 4. řady, 7 polí sloupce e, 7 polí diagonály h1-a8, a 6 polí diagonály b1-h7, tedy dohromady 27 polí. Na diagramu 3 stojí dáma na poli b3, znovu ovládá celou řadu i sloupec, na kterém stojí, a dvě diagonály d1-a4 a a2-g8. Součet počtu polí, která dáma kontroluje, se ovšem znovu změnil. 7 po řadě, 7 po sloupci, 6 po jedné diagonále a 3 pole po druhé diagonále, celkem tedy 23 polí.

Počet kontrolovaných polí se tedy na jednotlivých diagramech liší. Logicky z toho vyplývá, že působnost dámy závisí na tom, na kterém poli šachovnice stojí. Není to nic nečekaného, stejnou závislost jsme pozorovali i u působnosti krále, a objevíme ji u většiny dalších figur. Zdůrazňuji, že každý tah, tedy přemístění figury po šachovnici, mění působnost této figury, a je nezbytné si tuto změnu vždy plně uvědomit. Vrátíme se nyní k pozici diagramu 2. Dáma na tomto diagramu kontroluje 27 polí šachovnice, na 28. poli šachovnice stojí. Šachovnice je tvořena 64 poli, dáma tedy kontroluje téměř polovinu celé šachovnice. To je obrovský prostor, právě v tom se skrývá velká převaha dámy nad ostatními figurami.

Projekt podpořili:
Liberecký kraj

Novoborská šachová akademie
Sloupská 135, 473 01 Nový Bor
http://www.nss.cz
e-mail: v.novotny@novoborsky-sk.cz
tel: +420 739 206 880

Můžete si sami vyzkoušet, že dámě stačí jediný tah, tedy jediné přemístění z pole, na kterém stojí, a bude kontrolovat libovolné pole šachovnice, které jí určíme. A nejen to, tahů, které k tomu povedou, je celá řada. Rozhodneme se například, že dáma má vzít pod kontrolu pole a6. Z pole e4 takový úkol splní tahy Dc6, De6, Dg6, Dc4, Dd3, De2, Da8, Da4 a Db7. Kdyby měla dáma vzít pod kontrolu pole c7, pak úkolu vyhovují tahy De7, Dh7, Db7, De5, Df4, Dc6, Dc4 a Dc2. I zde můžeme zpozorovat rozdíl - v prvním případě jde o 9 možných tahů, ve druhém případě o 8 možných tahů. I v tomto případě je to způsobeno postavením dámy, polohou pole, které má být kontrolováno, a roli hraje i barva pole, které má být kontrolováno. Pole e4 je bílé stejně jako pole a6, pole c7 je naopak černé. Pole a6 je na okraji šachovnice, kdežto pole c7 je pole dostupné ze všech stran, i když blízko okraje šachovnice. Rozdíl je ale malý vzhledem k celkovému počtu řešení. Můžeme ovšem dámě svěřit i náročnější úkol, který sice často splní rovněž jediným tahem, ale možností už zdaleka nebude tolik. Pokud má například dáma splnit úkol kontrolovat celý sloupec a, pak k tomu může použít jen tahy Da4 a Da8, pokud má kontrolovat například diagonálu a1-h8, pak má rovněž 2 možnosti Dd4 a De5. A pokud by dáma stála na poli a1 jako na diagramu 1, pak by splnění podobných úkolů již bylo možné pouze jedním jediným tahem, a třeba na úkol kontrolovat diagonálu h3-c8 už dámě ani jeden tah nestačí!

Je tedy jasné, že pole e4 je pro dámu mnohem výhodnější než třeba pole a1. Povšimněte si ještě celkové situace na diagramu 2. Působnost bílé dámy vlastně rozdělila šachovnici na 8 malch oddělených oblastí, jakýchsi ostrovů polí, která jsou v daném okamžiku před vlivem dámy v bezpečí. Na diagramu 1dáma z pole 1 svou působností vytvořila jen 2 poměrně velké ostrovy, na diagramu 3 je takových ostrovů 6, tři z nich jsou ale výrazně větší než zbyvající. Rychlost, s jakou se dáma po šachovnici přemísťuje, však vytváří hrozbu pro všechna pole. Pokud má váš soupeř dámu, musíte být velmi bdělí a ostražití,a musíte si pečlivě hlídat všechna zranitelná pole ve svém táboře.

Cvičení:
1. Vyznačte všechna pole, která dáma kontroluje z pole: a) e6; b) c2; c) f5; d) a7; e) d4.
2. Uveďte všechny tahy, kterými dáma z polí cvičení 1 bude kontrolovat pole: a) f1; b) e5; c) h8; d) g3; e) b4.
3. Uveďte všechny tahy, kterými dáma z polí cvičení 1 bude kontrolovat linie: a) sloupec b; b) 3. řadu; c) diagonálu b1-h7; d) diagonálu h1-a8; e) diagonálu g8-h7.

Projekt podpořili: Liberecký kraj

Novoborská šachová akademie
Sloupská 135, 473 01 Nový Bor
http://www.nss.cz
e-mail: v.novotny@novoborsky-sk.cz
tel: +420 739 206 880

1.2.3 Věž

Věž je po dámě druhá nejsilnější figura, spolu s dámou tyto figury označujeme termínem "těžké figury", silou a schopnostmi se však s dámou nemůže srovnávat. Také proto má v základním postavení každý hráč dvě věže, ale jen jednu dámu. Působnost věže je mnohem jednodušší. Věž působí na celý sloupec a celou řadu, které procházejí polem, na kterém věž stojí - nic více a nic méně. Opět se podíváme na 2 pomocné diagramy.

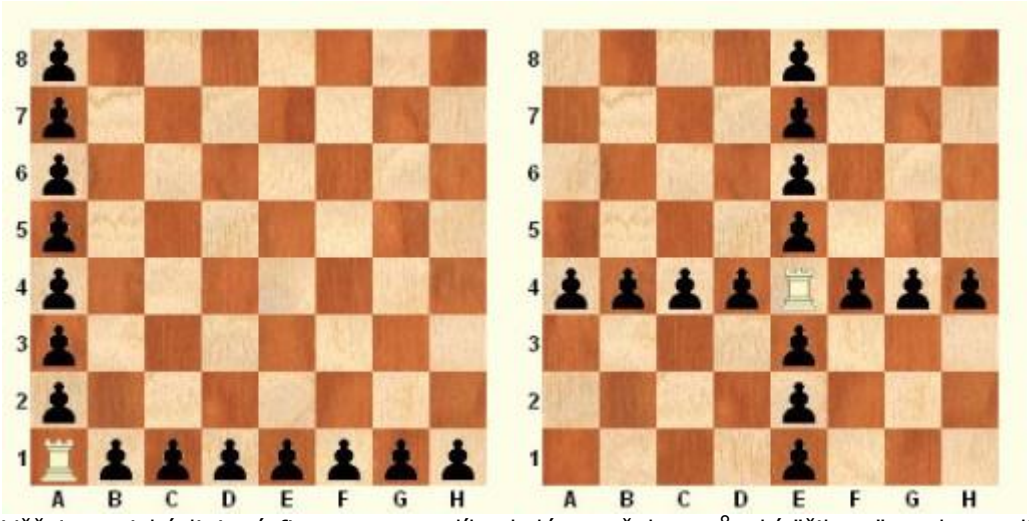

Věž je typická liniová figura, na rozdíl od dámy však nepůsobí "šikmo", tedy po diagonálách, ale pouze "kolmo" - řada a sloupec jsou její doménou. Na diagramu 4 věž na a1 ovládá 7 polí 1. řady a 7 polí sloupce a. Na diagramu 5 věž na poli e4 ovládá opět 7 polí 4. řady a 7 polí sloupce e. V obou případech tedy kontroluje celkem 14 polí, a bude tomu tak vždy, protože všechny sloupce i řady jsou stejně dlouhé, mají 8 polí, a na jednom z nich musí věž stát, aby řady či sloupec kontrolovala. Věž je jediná figura, u které není tak důležité, na kterém poli stojí, vždy kontroluje stejný počet polí. Díky tomu je ovšem věž obzvláště citlivá na různé překážky, které mohou její působnost omezovat. A kupodivu jsou to hlavně vlastní figury, především pěšci, kteří věži překážejí nejvíce. Věž zkrátka potřebuje volný prostor, jinak se na šachovnici uplatňuje velmi obtížně. Možná i díky tomu pravidla moderního šachu věnovala věži na přilepšenou navíc účast ve zvláštním dvojtahu nazývaném rošáda, o kterém bude řeč později.

Cvičení:
1. Žáci řeší samostatně podobné úkoly, jako byly naznačeny ve výkladu o tahu dámy.
2. Žáci řeší samostatně úkol přemístit věž a dámu za překážku, kterou tvoří například několik vlastních pěšců. Například pěšci d3+e3+f3 tvoří pevnou překážku, úkolem je přemístit nejmenším počtem tahů bílou dámu z pole d1 na pole 4, respektive bílou věž z pole e1 na pole f5.

Přestávka

1. Novoborský
šachový klub

Novoborská šachová akademie
Sloupská 135, 473 01 Nový Bor
http://www.nss.cz
e-mail: v.novotny@novoborsky-sk.cz
tel: +420 739 206 880

Vyprávění 2 - historie pravidel šachu - vezír a rúh

Minule již jsme si řekli, že počátky šachu jsou zahaleny tajemstvím, objev této hry spadá do dob, o kterých nemáme žádné záznamy. Nejstarší evropské, tím myslím latinské literární prameny, které se zmiňují o šachu, je snad možno nalézt v 16. století. Starší je určitě hebrejsky psaná báseň "Šach-mat", kterou zapsal rabín španělského města Toleda Abraham ben Meier ibn Esra, žijící v první polovině 12. století. Ještě starší jsou ovšem šachové záznamy v arabštině - protože Arabové velmi dlouho ovládali pyrenejský poloostrov (dnešní Španělsko a Portugalsko), vede tudy jedna z cest šachu do Evropy. Druhou cestou je Itálie, především přístavy Benátky a Janov, které na počátku minulého tisíciletí kontrolovaly obchod s orientem a jejich obchodníci se tedy mohli s šachem na svých cestách seznámit. Z toho je zřejmé, že šachy se do Evropy dostaly prostřednictím Arabů, kteří svou říši budovali od dob proroka Mohameda, tedy zhruba od počátku 7. století našeho letopočtu. V arbských spisech je možno nalézt záznamy několika tehdejších šachových úloh, kterým se říkalo mamsuby. Z těchto materiálů je mimo jiné možno rozeznat, že Arabové nebyli vynálezci šachu, že šachy převzali od velké říše Perské, která ve starověku ovládala velké území mezi Evropou, Afrikou a Asií. Ani Peršané však zřejmě nebyli objevitelé šachu. Staré perské záznamy se však vesměs nedochovaly, a tak je možno pouze usuzovat, že šach Peršané převzali z Indie někdy před počátkem našeho letopočtu. V Indii se stopa ztrácí, zůstaly nám v podstatě jen stará slova šatranž (z perštiny) a čaturanga (z jazyků Indie), která označovala místní verze šachu. Pak už máme k dispozici jen nálezy archeologické, které naznačují, že deskové hry s figurkami znali i kultury velmi velmi staré. Někdy před více než dvěma tisíci let se někde mezi Indií a Čínou zřejmě šachy narodily a zahájily svou úspěšnou cestu kulturním světem jako královna všech her.

Během této cesty však šachy postupně měnily svou tvář. Současný moderní šach se hraje podle pravidel, která se zrodila zřejmě v Itálii někdy ve 14. století, pravidlo o rošádě a o braní mimochodem jsou ještě novějšího data. A šachové hodiny, dnes nezbytný doplněk šachovnice, se poprvé objevily až v 19. století. I v současnosti existuje verze "Čínský šach", který se hraje jako národní hra v Číně, má odlišná pravidla a některé odlišné figury, hrají ji ovšem miliony Číňanů, a to rozhodně není nevýznamný počet. Vzhledem k historickému vývoji Číny má tento šach pravděpodobně k původnímu šachu mnohem blíže než naše evropská "celosvětová" verze.

Starý arabský a perský šach se od našeho současného lišil chodem některých figur. Nejsilnější figurou byla tehdy věž, chápaná jako válečný vůz nebo bájný pták, Arabové a možná i Peršané ji nazývali slovem Rúh. To v arabštině znamená něco jako duši, v perštině snad šlo o bájného ptáka nadaného velkou silou. Původ tohoto názvu ostatně není tak důležitý. Jde o to, že věž se pohybovala stejným způsobem jako dnes. A jelikož se stejným způsobem pohybuje i v čínském šachu, lze předpokládat, že tah věže je stejně starý jako hra sama. Zato dáma a její tah je zjevným produktem italské renesance a touhy hru zrychlit. Perský a arabský šach stavěl na místo dámy figuru nazývanou Vezír, což v perštině znamená vysoce postavený šlechtic a rádce panovníka. Vezír stál v základním postavení po boku panovníka, nemohl však mít stejná práva jako panovník, proto se pochyboval jen v šikmém směru o jedno pole vpřed či vzad. Byla to tedy figura velmi slabá a málo pohyblivá, možno říci nejslabší figura na šachovnici. Až doba renesance spolu s uznáváním rytířských ctností zavedla do válečnické podoby šachu ženský prvek, roli rádce převzala královna, resp. dáma, a byla obdařena schopnostmi, které z ní učinily nejsilnější figuru na šachovnici.

Red.poznámka: Historickou exkurzi o pravidlech šachu jsem čerpal ze znamenité knížky F.J. Prokopa "Poklady bohyně Caissy", která je studnicí velmi půvabných historek a příběhů se šachovým námětem, postavených na řešení různých úloh a studií z oboru skladebního šachu. Tato kniha vyšla v roce 1971, na trhu se vyskytuje velmi vzácně, a nejen trenér šachu by si ji v takovém případě neměl nechat ujít. Méně elegantně pojaté podobné příběhy obsahuje kniha Františka Brandejse "Šachové panoptikum" z roku 1975, i ta se ovšem vyskytuje na trhu velmi zřídka. Bylo by jistě skvělé, kdyby se generace nových šachistů dočkaly reedice těchto knížek, ale to není v mé moci. Obě tyto knížky jsou myslím nejen na českojazyčném šachovém trhu svým zaměřením unikátní raritou, podobných je i ve světovém měřítku velmi málo. Jsou důkazem, že šachy mají i svou nepominutelnou poezii a krásu.

Projekt podpořili:
Liberecký kraj

Novoborská šachová akademie
Sloupská 135, 473 01 Nový Bor
http://www.nss.cz
e-mail: v.novotny@novoborsky-sk.cz
tel: +420 739 206 880

1.3 Šach, mat a pat

Ještě jsme si neřekli, co je cílem hry, oč v šachu vlastně jde, jak lze v šachu zvítězit. V šachu bojují dva hráči, a oba usilují o stejný cíl - dát šach-mat soupeřovu králi. To je výraz pocházející z perštiny, šach znamená vládce, Šáh-in-šáh vládl v Iránu, což je dnes nejvýznamnější stát na území dřívější Persie, ještě před několika desítkami let. Šach-mat v perštině znamenalo vládce je mrtev. Oba výrazy se v šachu vyskytují samostatně. Šach znamená, že král je přímo ohrožen, tedy napaden některou soupeřovou figurou. Jinými slovy tato figura by ho mohla v následujícím tahu sebrat. To sice není dovoleno, ale znamenalo by to také konec hry, proto je hráč, jehož král je v šachu, povinen na tento šach reagovat svým tahem tak, aby král přestal být ohrožen. Pokud tak reagovat nemůže, pak se jeho král ocitl v matu, a hra končí porážkou tohoto hráče. Znázorníme si to na dalších třech diagramech.

Diagram 6 ukazuje jednoduchou situaci, kdy černý král je v šachu. Bílá dáma svým posledním tahem vstoupila na pole e2. Z tohoto pole působí mimo jiné po celém sloupci e, tedy i na pole e8. Tím pádem napadá černého krále, který na poli e8 stojí. Dává tedy černému králi šach. Na tahu musí být v pozici digramu 6 černý. Kdyby byl na tahu bílý, pak by černý svým předcházejícím tahem porušil pravidla, protože svého krále v šachu ponechal, a to pravidla nedovolují. Černý je tedy na tahu a musí šachu bílé dámy čelit. V této pozici má jediný možný způsob obrany, a to je ústup černého krále na pole, které není ohroženo. Může tedy zahrát tahy Kd8, Kd7, Kf8 a Kf7, nesmí však zahrát tah Ke7, protože i pole e7 je ohroženo bílou dámou.

Diagram 7 ukazuje jinou situaci, kdy je černý král v šachu. Bílá dáma svým posledím tahem vstoupila na pole e7 a dala černému králi na e8 šach. Dáma však současně napadá i pole d8, d7, f8 i f7, tedy všechna pole, na která černý král vůbec může podle pravidel vstoupit. Černý král tím pádem nemůže ustoupit na žádné neohrožené pole. Může se však šachu bránit jiným způsobem. Může šachující dámu králem sebrat, protože jeho král může jít také na pole e7, vůbec nevadí, že na tomto poli stojí šachující dáma. Král tím dámu vezme, tedy odstraní ze šachovnice, a šachu se tak zbaví. Braní v notaci označujeme znakem x, tedy tah Kxe7 je jedinou obranou černého krále před šachem dámy z pole e7. Tato obrana je umožnna tím, že žádná jiná figura bílého nekontroluje pole e7, jinými slovy žádná bílá figura bílou dám na e7 nekryje. Šacovat krále z těsné blízkosti, tedy z pole, na které král svým tahem dosáhne, je tedy nutno dobře uvážit, šach takovou figurou má smysl pouze tehdy, pokud je naše šachující figura některou jinou figurou chráněna, tedy podporována.

Diagram 8 takovou situaci ukazuje, jde o příklad jednoduchého základního matu králem a dámou. Na rozdíl od diagramu 7 stojí bílý král tak, že kontroluje pole e7. Víme již, že na takové pole kontrolované králem, nesmí soupeřův král v žádném případě vstoupit. Černý král tedy na e7 nesmí, nemůže tím pádem ani bílou dámu sebrat, a nemůže žádným způsobem jejímu šachu uniknout. Černý král je mat a bílý v partii vítězí! Tak, právě tak a jedině tak je možno v partii vyhrát. Je pravda, že partii je podle pravidel možno vyhrát i tím, že se soupeř vzdá, tedy uzná, že soupeř má rozhodující převahu a že nějakým způsobem mat

Projekt podpořili:
Liberecký kraj

Novoborská šachová akademie
Sloupská 135, 473 01 Nový Bor
http://www.nss.cz
e-mail: v.novotny@novoborsky-sk.cz
tel: +420 739 206 880

dokáže v pozdějším průběhu dát. Tento způsob však není v partiích začínajících šachistů možno doporučit, protože jen zřídka dokáží rozeznat, co je rozhodující materiální převaha, a měli by si v každém případě ověřit, zda jejich soupeř dát mat dovede.

To není jen paličatost a snaha urazit soupeře, který si v dosavadním průběhu hry počínal lépe. Začínající šachista se totiž musí na cestě za vítězstvím v partii naučit zdolávat ještě jedno záludné úskalí, které mu do cesty staví pravidla šachu. Toto úskalí se nazývá pat! Pat je poslední nadějí hráče, kterému v boji zahynula celá armáda, na záchranu partie. Ani velká materiální převaha nemusí kvůli patu stačit k výhře. Pat na šachovnici vzniká ve chvíli, kdy jeden z hráčů je na tahu, jeho král není ohrožen, tedy není v šachu, a přitom nemůže provést žádný tah podle pravidel!

Jak vypadá pat si ukážeme na dalších třech diagramech. Všechny tři diagramy ukazují jednoduchý příklad patu v situacích, kdy je na tahu černý. Pokud by byl na tahu bílý, nic se nedějě, provede normálně svůj tah a hra pokračuje dále, pokud samozřejmě patovou situaci na šachovnici bílý svým tahem změnil.

Na diagramu 9 bílý svým posledním tahem umístil svou dámu na pole f7. To vypadá docela dobře, protože dáma tím vzala pod kontrolu pole g7, g8 i h7, a omezila tím pohyblivost černého krále. Omezila ji však příliš, protože současně černému králi nedala šach. Černý král tedy není v šachu, je na tahu, má jedinou figuru, tedy krále, jenže jeho král nesmí podle pravidel vstoupit na žádné pole, neboť tato pole ohrožuje bílá dáma. Černý král tedy není v šachu, nemůže provést žádný tah podle pravidel a ocitl se tak v patu. Bílá dáma se proměla ve velmi přísného žalářníka, zároveň však smířlivého, protože krále neohrozila, a proto je celkem spravedlivé, že partie končí nerozhodně, tedy remízou. Bílý sice může naříkat, že má celou mocnou dámu navíc, leč nářek zde nepomůže. Musí se pro příště s tak mocnou figurou naučit lépe zacházet, jinak mu bude výhra unikat ještě mnohokrát.

Na diagramu 10 je podobný případ, není zase tak důležité, jestli bílý svým posledním tahem umístil dámu na b7, nebo krále na f7. Oba dva tahy by vytvořily tuto patovou situaci, kdy dáma kontroluje pole c8, c7, d7 e7, a bílý král znemožnil černému králi přístup na poslední možné pole e8. Černý král není v šachu, ale opět nemůže provést žádný tah podle pravidel = je tedy znovu pat.

Diagram 11 je velmi typickým příkladem začátečnických patů. Je pravděpodobné, že svým posledním tahem bílý přiblížil svého krále k soupeřovu vstupem na pole h6, poslední tah dámou na e6 je sice také možný, ale nemá moc srozumitelnou logiku. Dáma odebírá černému králi pole g8, bílý král nyní hlídá pole g7 a h7. Černý král znovu není v šachu, a hrát není kam = pat, remíza.

Projekt podpořili:
Liberecký kraj

Novoborská šachová akademie
Sloupská 135, 473 01 Nový Bor
http://www.nss.cz
e-mail: v.novotny@novoborsky-sk.cz
tel: +420 739 206 880

Nemyslete si, že pat umí vytvořit jedině neobratná hra dámou a králem. Pat dovedou vytvořit i všechny ostatní figury. Poslední diagramy této lekce ukazují paty vytvořené králem a věží.

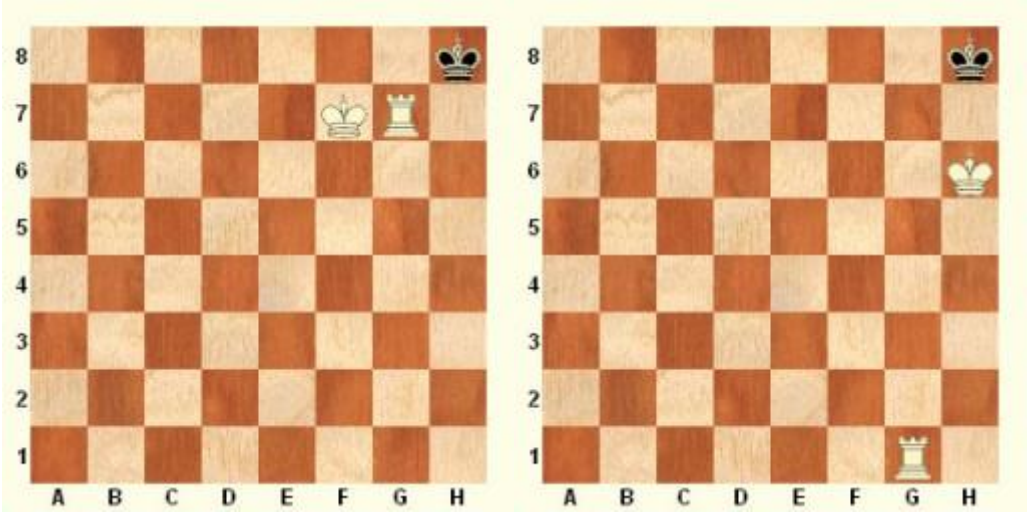

Pro pat na diagramu 12 je typické postavení bílé věže a černého krále. Věž odebírá černému králi pole g8 a h7, černému králi zbývá jedině možnost věž na poli g7 sebrat. A pokud je věž na g7 kryta bílým králem tak jako zde z pole f7, pak je černý král opět v patu. Pat na diagramu 13 je poněkud rafinovanější, bílý král hlídá pole h7 a g7, a bílá věž jaksi z dálky a nenápadně kontroluje pole g8. Černý král zase není v šachu a znovu nemá žádný tah = zase pat.

Cvičení:
1. Trenér staví žákům různé pozice s materiálem král+dáma a král+věž proti králi a žáci ukazují, po kterém tahu je mat a po kterém pat.

Domácí úkol:

6 diagramů s jednoduchou otázkou - je to mat, nebo pat?

Projekt podpořili:
Liberecký kraj

1. Novoborský
šachový klub

Novoborská šachová akademie
Sloupská 135, 473 01 Nový Bor
http://www.nss.cz
e-mail: v.novotny@novoborsky-sk.cz
tel: +420 739 206 880

Bílý na tahu

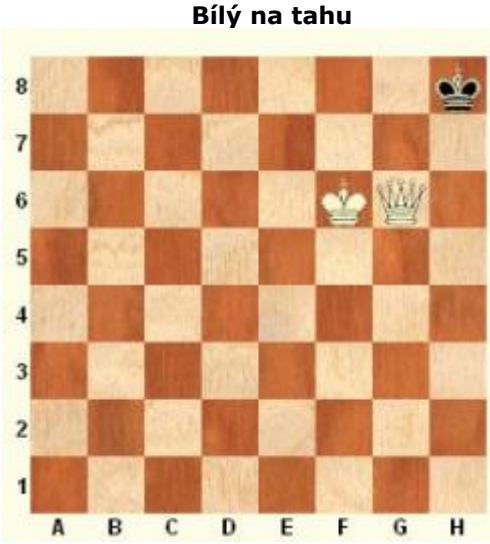

Černý na tahu

Bílý na tahu

Černý na tahu

Bílý na tahu

Černý na tahu

Projekt podpořili:

Liberecký kraj